

شیوه‌های جذب جوانان در مساجد جامعه امروزی

ناهید پژومان

چکیده:

مسجد به عنوان یکی از اولین پایگاه‌های نشر معارف و فرهنگ دین مبین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که با جذب جوانان به خوبی می‌تواند آن را انجام دهد. این نوشتار، با روش توصیفی کتابخانه‌ای، به تبیین شیوه‌های معماری، شیوه‌های الگویی والدین، دوستان و مدرسه، شیوه‌های شخصیتی امام جماعت مسجد در جذب جوانان در مساجد جامعه امروزی می‌پردازد. بعد از بیان مفاهیم مربوطه نتایج بدست آمده عبارت است از: شکل ظاهری مسجد از جمله دارا بودن نمایی بسیار زیبا و آرامش بخش، برخورداری از بهداشت مناسب با آرامش کافی و امکانات تفریحی و سرگرمی در جذب جوانان به مسجد از شیوه‌های جذب مبتنی بر ویژگی‌های ظاهری مسجد است. والدین، دوستان و مدرسه با نوع رفتار و نگرش، عملکرد و آموزش آموزه‌های دینی از شیوه‌های جذب مبتنی بر شیوه‌های الگویی است. دانش و توانایی علمی امام جماعت، مهرورزی و تصرف در قلوب جوانان همچنین تکریم و شخصیت دادن به جوانان از شیوه‌های جذب مبتنی بر شخصیت و ویژگی‌های امام جماعت است.

کلیدواژه: جوانان، جذب جوانان، شیوه، شیوه‌های جذب، مسجد.

مقدمه:

مسجد، برترین پایگاه دینی است که حضور معنوی جوانان در آن، موجب تقویت بنیاد دینی همراه با اصلاح کژی‌ها و سالم‌سازی از ناهنجاری‌های اجتماعی و اخلاقی در میان جامعه اسلامی می‌شود. بدین ترتیب تشخیص نیازهای مختلف آنها از جمله نیازهای جسمانی، روانی، عاطفی، اجتماعی، معنوی، اخلاقی و شناختی می‌تواند گام مؤثری در جذب آنان به مساجد باشد. از آنجا که تهاجم فرهنگی سردمداران ضد دین بر نوجوانان و جوانان تمرکز پیدا کرده و تلاش می‌کنند رابطه آنها را با معنویت و دین تخریب کنند لازم است راه‌هایی برای جذب این قشر اثرگذار بر جامعه کنونی و آینده کشورهای اسلامی پیشنهاد شود تا علاوه بر حفظ جامعه اسلامی از توطئه‌ها و تخریب‌ها، راهی برای شکوفایی و هدایت خود آنها نیز فراهم شود.

^۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه الزهراء سلام‌الله‌علیها ارومیه.

بر اساس بررسی‌های انجام گرفته، در این زمینه، تحقیق مستقلی یافت نشد؛ اما کتاب‌ها و مقالاتی نزدیک به این موضوع ملاحظه می‌شوند که از آن جمله می‌توان به: کتابهای: ۱. سیمای مسجد (دو جلد) تألیف رحیم نوبهار؛ این اثر درباره موضوع خود کتاب ارزشمندی است. مولف در جلد اول فضایل، آثار رفت و آمد به مسجد و همچنین نظام معماری مسجد را مطرح کرده و سپس آداب و احکام مسجد را بیان کرده است. ۲. فروغ مسجد «مجموعه مقالات برگزیده» تألیف جمعی از پژوهشگران؛ این کتاب در چندین جلد جمع آوری شده است. از روایات کمتر در این کتاب استفاده شده و در مقالات آن به موضوعاتی چون اهمیت مسجد و کارکردهایش بیشتر پرداخته شده و از سخنرانی‌ها خیلی استفاده شده است. ۳. روش‌های جذب نوجوانان و جوانان به مساجد و نماز جماعت از محمدعلی موظف رستمی که در آن به الزامات، ضرورت‌ها و موانع جذب مخاطبان، به خصوص نوجوانان و جوانان را به مکان مقدس مسجد بررسی کرده است.

مقالات: ۱. مقاله «راهکارهای جذب جوانان به مسجد» از حسنیة نوروزی به بررسی راهکارهای تربیتی توسط خانواده‌ها، راهکارهای تربیتی توسط امام جماعت و راهکارهای تربیتی توسط هیأت امناء و کانون‌های فرهنگی مساجد پرداخته است، اما اکثر مطالب بدون ذکر منبع است. ۲. «مسجد و مشارکت جوانان در آن» از محسن محمدی در این مقاله به بحث موانع حضور، طرق و شیوه‌های جذب جوانان به مسجد پرداخته شده؛ اما اکثر مطالب بدون ذکر منبع است. هدف از این مقاله بررسی شیوه‌های مبتنی بر ویژگی‌های ظاهری خود مسجد، شیوه‌های الگویی و شخصیتی والدین و امام جماعت در جذب جوانان به مسجد است حال سوال این است که: شیوه‌های جذب جوانان در مساجد جامعه امروزی چیست؟

مفهوم شناسی:

۱. شیوه‌های جذب

شیوه در لغت به معنای راه و روش، طرز قاعده، طور، عمل به کار رفته است. همچنین که به معنای سبک، اسلوب و طریقه نیز آمده است.^۳

۱. عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۷۶۴.

۲. دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۳۱، ص ۲۲۹.

۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، ص ۴۶۶۳.

جذب در لغت به معنای کشیدن، به سوی خود کشیدن؛ کشش، گیرایی؛^۱ کشش و ربایش، جذابیت، کشیده شدن جسمی به سوی جسمی آمده و ضد آن دفع است. در اصطلاح مراد از آن جاذبه است که ضد آن دافعه می باشد.

مراد ما هم از شیوه های جذب، ویژگی ها و شرایط خود مسجد و همچنین عوامل و افرادی است که به نحوی با مسجد در ارتباط هستند و در صورت برخورداری کامل هر یک از آنها از ویژگی ها و شرایط لازم، موجبات جذب و رفت و آمد جوانان را به مسجد فراهم می آورد.

۲. جوان

جوان در لغت به معنای چیزی که از عمر آن چندان نگذشته است، کم سن و سال.^۲ به بیانی دیگر صبی (جوان) کسی است که به بلوغ شرعی نرسیده باشد. نتیجه اینکه دوران جوانی دوران پس از بچگی است که از آغاز بلوغ تا ۳۰ سالگی ادامه پیدا می کند و در لغت فارسی نیز برخی جوانی را از ۱۸ تا ۳۵ سالگی دانسته اند.^۳ همچنین وقتی گفته می شود جوانی، مراد دوران قبل از پیری و میانسالی است و در معنای آن گفته شده که مراد از جوان، شخصی ۳۳ ساله است.^۴

۳. مسجد

مسجد به معنای جای سجده و محلی که مسلمانان در آن نماز گذارند، آمده است.^۵ مسجد عبادتگاه مسلمانان،^۶ جایی که آنان در آن نماز می خوانند یا مراسم دینی انجام می دهند.^۷ کلمه مسجد اسم مکانی است که سجده در آن انجام می شود، مانند خانه ای که به خاطر سجده برای خدا ساخته می شود و جمع مسجد، مساجد است. مساجد به معنی مواضع سجود از اعضای بدن نیز آمده است و اگر اعضای سجده را که عبارت اند از پیشانی، دو کف دست، دو سر زانو و نوک شست پاها، مسجد می نامند برای این است که اینها نیز به نوعی با سجده ارتباط دارند.^۸

۱. معین، فرهنگ فارسی معین، ص ۳۱۰.

۲. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، ص ۲۱۱۳.

۳. همان، ج ۳، ۲۲۱۳.

۴. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۷۱۳.

۵. طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۸۵، ماده شابه.

۶. معین، فرهنگ معین، ج ۳، ص ۴۱۰۶.

۷. حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۴، ص ۲۰۶۵.

۸. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۷، ص ۶۹۸۵.

۹. طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۹، ص ۳۰۳.

الف. شیوه‌های جذب مبتنی بر ویژگی‌های ظاهری مسجد

منظور از ویژگی‌های مسجد این است که یک مسجد از لحاظ شکل و ساختار ظاهری، فیزیکی و معماری باید به گونه‌ای باشد که در جوان آن چنان شوق و اشتیاقی ایجاد کند که به سوی مسجد جذب شود.

۱. نوع معماری و زیباسازی مسجد

هنر جلوه‌ای از جمال خدای متعال است که محبوب حضرت حق و مطلوب فرهنگ اسلامی است. زیباسازی، معماری مدرن، نماسازی، چشم انداز و فضا سازی جذاب و دلنشین، از ضروریات اجتناب ناپذیر مکان‌های مذهبی به ویژه مسجد است. انسان در سرنوشت و فطرت خویش زیبایی را دوست دارد. هنر پروری، هنر آوری و زیباسازی در فکر و درون انسان‌ها همواره بوده است.^۱

یکی از نقاط قوت مساجد که نوعی تبلیغات محسوب می‌شود و در جذب تعداد نمازگزاران بسیار موثر است، معماری و طرز ساخت آنهاست. شکوه و وقار معماری مساجد در برانگیختن شوق مذهبی بسیار موثر است. موقعیت جغرافیایی مسجد، رنگ و پاکیزگی از شاخصه‌های مهم در معماری مسجد هستند که به کارگیری آنها در تقویت ابعاد گوناگون مسجد نقش بسزایی دارد.^۲

رنگ آمیزی شاد عامل دیگر در فضا سازی روحی مسجد، رنگ است. رنگ‌ها علاوه بر آثار و ابعاد عرفانی، از نظر روحی و روانی نیز اثر داشته، سبب نشاط یا خمودگی می‌گردد.^۳

یکی از اندیشمندان در مورد تأثیر رنگ‌ها می‌گوید: رنگ‌ها در هنر، جنبه‌ای کیمیایی دارد و آمیختن آنها، خود یک هنر، مشابه کیمیاگری است... هر رنگ دارای تمثیلی، خاص خود است... نیز هر یک دارای رابطه‌ای با یکی از احوال درونی انسان و روح اوست...^۴

تأثیر روانی رنگ به حدی است که می‌توان به زبان ریاضی و قوانین علم فیزیک و با اندازه‌گیری میزان تشعشعات آنها تأثیر هر رنگی را سنجید. علاوه بر این تأثیر، قدرت نمادین رنگ‌ها قابل توجه است. رنگ در، دیوار، فرش، سجاده و پارچه‌ها و پرچم‌هایی که بر در و دیوار مسجد نصب می‌شود، باید رنگ‌های روشن، شفاف و شاد باشد تا سبب طراوت و شادابی فضای مسجد گردد. متأسفانه امروزه در بیشتر مساجد به این عامل توجه نمی‌شود.^۵

۱. عرشی نیاسر، مسجد گوهر بی همتا، ص ۱۷۳.

۲. دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد، ج ۳، ص ۳۰۱.

۳. همان، ج ۲، ص ۳۴۲.

۴. کاظم‌زاده عطوفی، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد: افق آینده، ج ۲، ص ۴۴۷.

۵. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد، ج ۲، ص ۴۳.

شکل ظاهری مسجد باید از نمایی بسیار زیبا و آرامش بخش تشکیل شده باشد همچنین ساختمان و تجهیزات درون مسجد باید از بهداشت مناسب با آرامش کافی و به طور کلی دارای فضایی جذاب و آرامش بخش برخوردار باشد. فضای مسجد در ایام مختلف و موقعیت‌های خاص متفاوت باشد و در بیشتر اوقات محیطی زیبا و شاداب برای جوانان فراهم نمایند.^۱

محوریت دادن به مسجد در ساختار شهر و محله یکی از مهم‌ترین مطلوبیت‌های شهرسازی و معماری اسلامی است که باید در طراحی شهر مورد توجه قرار گیرد.^۲

از آنجا که اولین اقدام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مدینه ساخت مسجد بود و آن را در مرکز شهر بنا کردند، سپاهیان اسلام نیز به این سنت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم یعنی محور قرار دادن مسجد تأسی می‌کردند.^۳ هر جا شهری بنا می‌کردند اولین بنای آن که نماد اسلامی بودن شهر محسوب می‌شد ساختن مسجد، آن هم در میانه و مرکز شهر بود.^۴ چنانکه در بصره و کوفه چنین شد.

یکی از تفاوت‌های اساسی بین مساجد و معابد آن است که مساجد در متن زندگی مسلمانان و در هر مکان تجاری، بازرگانی، مسکونی و خدماتی، پایانه‌های بین راه‌ها و ... وجود دارد ولی معابد دیگر، بدین سبب که رهبانیت و دوری از مردم و دنیا را ترویج می‌دهند فضای عبادی آنان را نیز جدا از زندگی بشر قرار گرفته است.^۵

فضای معنوی مسجد و تأثیر شگرف آن در شخصیت نوجوان و جوان، مسجد را به عنوان یک کانون تأثیرگذار، در هویت‌یابی آنان مطرح کرده است. دوران نوجوانی و جوانی فصل شورانگیز زندگی، شکوفایی استعدادها و سازندگی ابعاد گوناگون شخصیت انسان است. به عبارت دیگر این بُرهه از زندگی را، مرحله شکل‌گیری تاروپود شخصیت انسان دانسته‌اند. در این مرحله از زندگی است که برای استحکام شخصیت نوجوان و جوان به عنوان سرمایه‌های کشور، ایجاد علاقه و روابط مستحکم با فضای معنوی مساجد، ضرورت می‌یابد.^۶

بر همین اساس مسجد باید در مرکز شهر و در محل زندگی مردم احداث شود تا بتوانند در اوقات نماز به آسانی به مسجد رفت و آمد داشته باشند و از معنویت آن بهره جویند. احداث مسجد در کوچه پس کوچه‌های شهر و با مساحت کم بدون دیگر امکانات سوت و کور است و رغبتی در دل نوجوانان و جوانان و آشنایان به مسجد ایجاد نخواهد کرد.

۱. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد، ج ۴، ص ۲۰۵.

۲. قربانی، شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی، ص ۱۰۱.

۳. محرمی، نقش مسجد در جامعه اسلامی، ص ۲۳.

۴. برومند، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، ص ۴۷.

۵. عرشی نیاسر، مسجد گوهر بی همتا، ص ۱۷۴.

۶. موظف رستمی، روشهای جذب نوجوانان و جوانان به مساجد و نماز جماعت، ص ۱۵۸.

تشویق جوانی که در مسجد حاضر شده، چنانچه با شخصیت و روحیات او موافق باشد، پاسخی است به خواسته‌های درونی او در زمینه ذهن و عاطفه‌اش که دوام حضور او و آغاز حضور دیگر جوانان را نوید می‌دهد.^۱

بنابراین برای مشایعت جوانان به مسجد بایستی از شیوه‌های جذاب بهره گرفت تا برای آمدن به مسجد تشویق شوند.

۳. تکریم و شخصیت دادن به جوانان

همیشه احترام به دیگران و داشتن حالت تواضع و فروتنی در برابر هم نوعان، نوعی ارادت قلبی دیگران را در حق خود بر می‌انگیزند. بدین رو اگر تواضع و احترام از سوی روحانی انجام پذیرد افزایش ارادت جوانان را در پی خواهد داشت. این روش از جمله راه‌های تبلیغ عملی است که نتایج بسیار خوبی هم در برخواهد داشت آدر آموزه‌های اسلامی آمده است:

«كُونُوا دُعَاةَ النَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ؛^۲ مردمان را با اعمال خود به اسلام بخوانید نه با زبان و صحبت.»

امام جماعت می‌بایست به رفتار، ارزش‌ها، گفتار و نظریات جوانان احترام بگذارد. این کار در جلب جوانان بسیار مؤثر است. وقتی جوان احساس کند طرف مقابل درصدد این نیست که نظریات خودش را به او تحمیل کند و به نظریات او احترام می‌گذارد، احساس شخصیت می‌کند و از این که با چنین فردی آشنا شده، خوشحال می‌گردد. البته احترام امام جماعت به جوانان به معنای پذیرفتن تام و تمام نظریات آنها بدون دلیل نیست، بلکه به معنای شنیدن و تحمل کردن آنها و تعیین راهی حساب شده و مدبرانه جهت هدایت آنهاست. بهتر است به جوانان در حد امکان فرصت داده شود تا خود را بروز دهند و نظریات و افکارشان را مطرح نمایند، آنگاه به اصلاح آنها پرداخته شود.^۴

خدای متعال در قرآن به پیامبر اکرم دستور می‌دهد: «قُلْ لِّعِبَادِي يَقُولُوا اَلَّتِي هِيَ اَحْسَنُ؛^۵ ای پیامبر به بندگان من بگو به نیکوترین شکل سخن بگویند.»

بر اساس دیدگاه پیامبر اکرم و اهل بیت احترام و تکریم انسان بویژه نوجوانان آنها در برابر مشکلات مقاوم می‌شوند و از ناراستی‌های اخلاقی همچون نفاق و تکبر که نتیجه حقارت نفس است، دوری

۱. محمدخوانی شهری، «بررسی عوامل ایجاد پیوند و موانع جذب میان مسجد و جوانان، مسجد جوانان، چالشها و راهکارها»، ص ۴۱۸.

۲. گروه پژوهش‌های کاربردی دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد، ص ۱۲۷.

۳. مجلسی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، ج ۶۷، ص ۳۰۹.

۴. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد، ج ۲، ص ۳۲۸.

۵. اسراء، ۵۳.

می‌کنند. انسان‌هایی که با تکریم شخصیت‌شان رشد می‌یابند، میانه رو خواهند بود و از تن دادن به خواری و معصیت پرهیز خواهند کرد؛ زیرا گوهر کرامت، حافظ راستین شرافت‌های الهی است. روابط اجتماعی در فضای تکریم سامانی درست می‌یابد و اصلاحات اجتماعی در بستر کرامت انسانی شکل می‌گیرد. در فضای شکسته شدن کرامت و منزلت و حرمت مردمان، و در روابط اجتماعی استخفاف آلود و تحقیرآمیز رشد و تعالی معنایی ندارد.^۱

پس امام جماعت مسجد با کنار گذاشتن بعضی از تشریفات و حریم‌های غیر ضروری میان خود و جوانان دل‌نمازگزاران را به سوی خود و مدیریت مسجد جلب نماید. ارتباط و نشست‌های دوستانه و هم‌نشینی با نوجوانان تأثیر مثبتی در جلب و گرایش آنان دارد.^۲

نتیجه‌گیری

جوانان به عنوان آینده‌سازان جامعه اسلامی از بزرگ‌ترین سرمایه‌های هر ملت به شمار می‌روند و تلاش در جهت توسعه آگاهی‌های دینی آنان از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. اگر میزان معرفت جوانان به آموزه‌های دینی و زلال معارف دین از رشد و نمو مطلوبی بهره‌مند باشد، شخصیت دینی آنان به گونه‌ای شایسته شکل خواهند گرفت و هنگام ورود به جامعه اسلامی تأثیر به‌سزایی در آن جامعه پدید خواهند آورد، اما اگر خدای ناکرده از تربیت لازم برخوردار نباشند زمینه اصلاح جامعه فراهم نخواهند شد. یکی از مکان‌هایی که می‌تواند شخصیت جوان را مطابق آموزه‌های دینی بارور سازد و روح خداجویی و عدالت‌خواهی را در اعماق وجود آنان ریشه‌دار سازد مسجد هست که کانون انسان‌سازی است.

از پژوهش حاضر مشخص شد که:

۱. معماری مساجد شامل زیبایی و آراستگی، دسترسی آسان، و همچنین استحکام و امنیت در جذب جوانان مناسب است.
۲. اصل تعامل و کیفیت عوامل ظاهری، بهره‌گیری از عناصر تزئینی مانند رنگ کاری، طراحی و روشنایی در جذب جوانان کاربرد جدی دارد.
۳. وجود امکانات تفریحی و سرگرمی مانند بنا نهادن مؤسسات و مراکز آموزشی فرهنگی در کنار مساجد، احداث کتابخانه و فضای مطالعه در مسجد، تامین مکانی برای ورزش جوانان در مسجد و ... در جذب جوانان تأثیر به مسجد بسزایی دارند.

^۱. دلشاد تهرانی، سیره نبوی «منطق عملی»، ج ۲، ص ۸۱.

^۲. گروه پژوهش‌های کاربردی دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد، ص ۱۲۷.

۴. رفتار و و نگرش ارکان خانواده و خصوصاً نحوه و رویکرد تربیتی پدر و مادر در مرحله عمل، دوستان خوب و اهل مسجد، همچنین عوامل اجرایی مدرسه و نحوه رفتار و آموزش آموزه‌های دینی از جمله برگزاری نماز جماعت در مدارس، در واقع نقش پل ارتباطی با مساجد را ایفا می‌نمایند.

۵. امام جماعت در هر مسجد عاملی مهم در پیشرفت و ترقی مسجد به شمار می‌رود و چنانچه دارای شرایط لازم باشد، تأثیری به سزا در تحولات مثبت در جوانان و در نتیجه گرایش آنان به مساجد خواهد داشت. از جمله عواملی که می‌تواند در جذابیت امام جماعت مؤثر باشد، توانایی و اندوخته‌های علمی، ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری، و تصرف و نفوذ در دل آنان، احترام به دیگران و شخصیت دادن به جوانان در جذب به مسجد بسیار اهمیت دارد.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات (الأشعثیات)، تهران، مکتبه النینوی الحدیثه، چاپ: اول، بی‌تا.
- ۲. امینی، ابراهیم، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۳ هـ.ش.
- ۳. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن، چاپ اول، ۱۳۸۱ هـ.ش
- ۴. برومند، اعلم عباس، در آمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، تهران، ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۰ هـ.ش.
- ۵. بیانات در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران، ۱۳۹۵/۰۵/۳۱.
- ۶. پرهیزکار، علی اکبر، تشویق و تنبیه کودکان، قم، پیام دبیر، ۱۳۸۳ هـ.ش.
- ۷. پیام رهبری به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸.
- ۸. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۹ هـ.ش.
- ۹. خدایاری فرد، محمد، مسائل نوجوانان و جوانان، تهران، انجمن اولیا و مربیان، چاپ نهم، ۱۳۸۳ هـ.ش.
- ۱۰. دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد، تهران، چاپ اول، ۱۳۹۳ هـ.ش.
- ۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، مصحح: صفوان عدنان داوودی، بیروت - لبنان، دارالشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ هـ.ق.
- ۱۲. رضایی، علی، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم، مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۲ هـ.ش.

۱۳. رهنما، اکبر، مسجد نقطه وصل، معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۱۴. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، محقق / مصحح: صالح، صبحی، قم، هجرت، چاپ: اول، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۱۵. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۱۶. طریحی، فخرالدین بن محمدعلی، مجمع البحرین، مترجم: احمد حسینی اشکوری، تهران، مکتبه المرتضویه، چاپ سوم، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۱۷. عرشی نیاسر، عباس، مسجد گوهر بی همتا، قم، معروف، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۱۸. عمید، حسن، فرهنگ عمید، انتشارات امیر کبیر، تهران، چاپ دهم، ۱۳۸۴ هـ.ش.
۱۹. فعالی، محمدتقی، سبک زندگی، ناشر: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۲۰. قرائتی، تقی، آیین امامت مسجد، قم، مؤسسه مسجد، چاپ اول، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۲۱. قربانی، رحیم، شاخص‌های معماری و شهر سازی اسلامی، ناشر مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، بی‌تا.
۲۲. قوامی، صمصام الدین، مدیریت از منظر کتاب و سنت، قم، دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۲۳. کاظم‌زاده‌عطوفی، مرجان، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد: افق آینده، دانشگاه هنر، چاپ اول، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۲۴. کریمی، رضا، کلیدها و تکنیک‌های طلایی تربیت برتر، قم، نسیم حیات، چاپ دوم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیة)، محقق / مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۲۶. گروه پژوهش‌های کاربردی دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد، قم، تهران، ثقلین، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۲۷. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، محقق / مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۲۸. محرمی، غلام حسین، نقش مسجد در جامعه اسلامی، یمین، چاپ اول، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۲۹. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد: مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده دومین همایش هفته جهانی مساجد، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۴ هـ.ش.

۳۰. مصطفی، دلشاد تهرانی، سیره نبوی «منطق عملی»، تهران، انتشارات دریا، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۳۱. مطهری، مرتضی، گفتارهای معنوی، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۳۲. معاونت فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز، نماز - مسجد و خانواده، تهران، موسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۳۳. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰ هـ.ش.
۳۴. موظف رستمی، محمدعلی، روشهای جذب نوجوانان و جوانان به مساجد و نماز جماعت، تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۳۵. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، قم، مؤلف، چاپ دوم، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۳۶. هاشمی نژاد، سید حسین، جوانان و انتخاب دوست، تهران، انتشارات سبحان، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۳۷. هیلن برات، روبت، معماری اسلامی شکل، کارکرد و معنی، ترجمه آیت الله‌زاده شیرازی، انتشارات روزنه، چاپ دوم، ۱۳۸۳ هـ.ش.

فهرست مقالات

۱. غلامی، رضا، «چگونه می‌توان مسجدی پر از نوجوانان و جوانان داشت؟»، خبرگزاری مهر، ۳۰ مرداد ۱۴۰۲، ۸:۳۹.
۲. محمدخوانی شهری، لیلا، «بررسی عوامل ایجاد پیوند و موانع جذب میان مسجد و جوانان، مسجد جوانان، چالشها و راهکارها»، (مجموعه مقالات برگزیده هجدهمین اجلاس سراسری نماز)، انتشارات ستاد اقامه نماز، تهران، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۳. محمدی، محسن، رستگار، مرتضی، «راهکارهای مشارکت جوانان در مسجد»، ماهنامه فرهنگی مسجد، شماره ۸۹، سال ۱۴، اردیبهشت ۱۳۸۴ هـ.ش.